

Wat is er aan de hand in religieland?

Loek Halman & John Gelissen*

Summary

Grace Davie's (1994) famous characterization of European religiosity in terms of believing without belonging triggered us to elaborate in a more sophisticated way on the interplay between religious beliefs and religious belonging. Using latent class cluster analysis, we explored to what extent there are clusters of people with distinct religious profiles which resemble Davie's categories, and whether, and if so how they have changed over time. Analyses of the survey data from the European Values Study lead to the conclusion that Davie's idea can be confirmed, however, only to a very limited extent. There appears strong evidence for the existence of a group of what David Voas (2009) has identified as fuzzy believers. We also concluded that European religious diversity persists and the cross-temporal analysis indicates that a clear distinction has emerged between a small group of countries whose citizens can be predominantly characterized as conventional believers and a larger group of countries with a mixture of fuzzy believers, unconventional believers who do not belong, and conventional religious believers.

Inleiding

Over de religieuze veranderingen in Nederland en Europa is natuurlijk al veel gezegd en geschreven. Recent nog werd in *God in Nederland* (Bernts & Berghuijs 2016) verslag gedaan van vijftig jaar van veranderingen in het religieuze landschap in Nederland en de constatering dat er veel veranderd is, zal weinig mensen verbazen. Het zal de meeste mensen wel duidelijk zijn dat de samenleving ontkerkelijkert en het traditionele christelijke geloof steeds verder afbrokkelt. En dat is niet alleen zo in Nederland maar ook in veel andere Europese landen, vooral in het noordwestelijke deel van Europa. Voor wat betreft de kerkelijkheid constateert Joep de Hart dat de kerken duidelijk hun aantrekkingskracht hebben verloren en aan invloed hebben ingeboet. 'Welke indicator men ook hanteert – lidmaatschap of kerkgang, het aantal

* Loek Halman is werkzaam bij het Departement Sociologie en John Gelissen bij het Departement Methoden en Technieken van de School of Social and Behavioral Sciences van de Universiteit van Tilburg.

kerkgebouwen of de deelname aan kerkelijke rituelen, het aantal kerkelijke gemeenschappen of de daarin werkzame professionals en het beroep dat op hen wordt gedaan – op alle fronten valt een teruggang te constateren' (De Hart 2014, 65).

Uit het ESS (European Social Survey) onderzoek ronde 7 blijkt dat in 2014 zo'n 19% van de Europeanen niet religieus zegt te zijn. Tsjechië is daarbij de koploper met 48%; hekkensluiter is Polen waar zo'n 3% van de ondervraagden niet religieus zegt te zijn. Nederland scoort iets boven het Europese gemiddelde met iets meer dan 23% niet-religieuzen. In de landen van Europa vinden de meeste mensen dus dat ze op de een of andere manier wel religieus zijn. Wat ze daar onder verstaan is niet duidelijk en kan niet uit deze gegevens worden afgeleid. Duidelijk is wel dat de religieuze veranderingen niet tot een massale afwijzing van iedere vorm van religiositeit hebben geleid.

Uit het recente *God in Nederland* onderzoek blijkt dat er in toenemende mate getwijfeld wordt door de Nederlanders over het geloof. De aantallen theïsten, dat zijn 'degenen die geloven in een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt' (Bernts & Berghuijs 2016, 64) zijn door de jaren heen afgenomen. Anno 1966 kon nog bijna de helft van de Nederlandse bevolking tot de theïsten worden gerekend, maar hun aandeel is gestaag geslonken tot 14% in 2015. Het aantal 'ietsisten', dat zijn 'degenen die geloven in een hogere macht die het leven beheerst' (p. 64) is in 2015 weer op het niveau van 1966, na jaren wat hoger te zijn geweest. Het betreft zo'n 30%. Grote toenames zijn te zien onder de agnosten (van 16% in 1966 naar 34% in 2015) en atheïsten (van 6 naar 24%) (Bernts & Berghuijs 2016, 65). Een meerderheid van de Nederlanders is dus niet zonder meer ongelovig, maar gelooft of twijfelt daaraan, terwijl een op de vier Nederlanders in het geheel niet gelovig zegt te zijn.

De situatie waarin mensen zich hebben afgekeerd van de kerken, maar niet ongelovig zijn geworden is ooit door de Britse sociologe Grace Davie (1994) raak getypeerd met 'believing without belonging': mensen keren zich af van de kerken, maar zijn nog wel gelovig, maar dan vooral op hun eigen manier. Ook buiten de kerken kunnen mensen natuurlijk religieus en spiritueel zijn en de traditionele vanzelfsprekendheid dat gelovigheid ook kerkelijkheid betekende is aanmerkelijk minder geworden. Kerkelijkheid en gelovigheid zijn natuurlijk wel gecorreleerd, maar gelovigheid zegt niet noodzakelijk iets over de mate van kerksheid en kerkelijkheid zoals ook kerks zijn niet altijd iets zegt over de mate waarin men gelovig is. Kerkelijke mensen zullen gemiddeld genomen wel geloviger zijn dan onkerkelijke mensen, maar gelovige mensen hoeven niet naar de kerk te gaan of (nog) tot een denominatie te behoren. Ook

buiten de kerken kan men religieus zijn en spirituele interesses hebben, zoals ook kerkleden natuurlijk niet allemaal even religieus en spiritueel geïnteresseerd hoeven te zijn.

Er zit dus een bepaalde spanning tussen die religieuze indicatoren die niet zonder meer uit een correlatiecoëfficiënt blijkt. Gelovigheid en kerkelijkheid zijn dus niet één pot nat en ook Davie constateerde dat al eerder bij de interpretatie van de religieuze ontwikkelingen (2007, 138): 'it is clear that a manifest reduction in the 'hard' indicators of religious life has not, in the short term at least, had a similar effect on rather less rigorous dimensions of religiousness'.

Deze spannende relatie tussen kerkelijkheid en gelovigheid staat centraal in deze bijdrage over 'believing without belonging', ofwel geloven buiten verband (zie ook De Hart 2014) of ongebonden gelovigheid (Bernts & Berghuijs 2016). Volgens onder meer Davie, die de uitdrukking voor het eerst gebruikte om de religieuze situatie in Groot-Brittannië in de beginjaren negentig te duiden, is daar ook in andere delen van Europa in toenemende mate sprake van. We zullen nagaan of ze daar gelijk in heeft of niet, want volgens onder meer David Voas (2009) is die conclusie van Davie ongegrond. Voas constateert dat niet alleen de kerkelijkheid is afgenomen, maar ook dat de mate waarin mensen gelovig zeggen te zijn is gedaald. Net als Steve Bruce (2011) en Bryan Wilson (1982; 1998) vindt hij dat alle religieuze indicatoren dalen. Ook het 'God in Nederland' onderzoek toont aan dat in Nederland hetzelfde kan worden geconstateerd: het percentage 'ongebonden gelovig' daalt tussen 2006 en 2015 van 26% naar 17% (Bernts & Berghuis 2016, 83).

Meer kenmerkend voor de hedendaagse situatie is volgens Voas dan ook dat er sprake is van een meer informele religieuze loyaliteit die hij vervolgens typeert met 'fuzzy fidelity'. Daarmee doelt hij op de groeiende groep mensen die niet regelmatig of in het geheel niet meer naar de kerk gaat, maar niet bewust niet-religieus is: 'many people are neither regular churchgoers nor self-consciously non-religious' (Voas 2009, 155). Het is deze relatie tussen, of wellicht beter de combinatie van, kerkelijkheid en gelovigheid die in deze bijdrage verder zal worden onderzocht.

De eerste onderzoeksvraag is dan ook welke combinaties van kerkelijkheid en gelovigheid empirisch kunnen worden onderscheiden, niet alleen in Nederland, maar ook in andere West-Europese landen.

Een tweede onderzoeksvraag gaat in op de ontwikkelingen in de tijd en tracht daarmee een antwoord te geven op de vraag of in Nederland en andere, voornamelijk West-Europese landen, vooral de kerkelijkheid is afgenomen en gelovigheid niet of minder, of dat de religieuze afname zich manifesteert in

alle religieuze indicatoren, zoals ook anderen hebben geconstateerd (Bernts & Berghuijs 2016).

De derde en vierde onderzoeksvraag betreffen het vergelijken van de landenprofielen. In hoeverre zijn er clusters van landen te vinden met een bepaald religieus profiel van de bevolkingen van deze landen, in dit geval de combinatie van kerkelijkheid en gelovigheid en in hoeverre zijn die clusteringen van landen op basis van hun religieuze profiel stabiel door de tijd heen?

Veel studies waarin combinaties van kerkelijkheid en gelovigheid worden onderzocht, gaan uit van lineaire relaties tussen de twee religieuze indicatoren en veelal worden ze gecombineerd in één schaal van religiositeit (zie bijvoorbeeld Storm 2016; Voas 2009; Hagenaars, Halman & Moors 2003). Maar zoals hierboven al werd geconstateerd is de relatie wellicht niet lineair. Gelovig zijn hoeft niet noodzakelijk ook te betekenen dat men naar de kerk gaat of tot een denominatie behoort. Een religieuze dimensie gebaseerd op een lineaire combinatie van dergelijke indicatoren doet dan ook mogelijk geen recht aan de meer complexe relaties die tussen beide kunnen bestaan. Latente klassen analyse kan deze meer complexe relaties in beeld brengen.

Met de surveydata van het Europese waardenonderzoek die in 1981, 1990, 1999 en 2008 zijn verzameld in de West-Europese landen kunnen de combinaties van kerkelijkheid en gelovigheid in Europa worden onderzocht en kunnen de ontwikkelingen door de tijd worden geanalyseerd. In plaats van te vertrouwen op lineaire technieken passen we enkelvoudige en multi-niveau latente klassen analyse toe. We trachten relatief homogene subgroepen van individuen binnen landen te identificeren op basis van de antwoorden die de respondenten hebben gegeven op een aantal kerkelijke indicatoren en geloofsindices en vervolgens onderzoeken we welke trends zich hierin hebben voorgedaan over een periode van zo'n 30 jaar in het meest gesecculariseerde deel van Europa: West-Europa.

In onze analyse groeperen we eerst individuen in de afzonderlijke landen en onderzoeksjaren op basis van hun kerklidmaatschap en kerkgang en de mate waarin ze gelovig zijn alsmede hun geloofsopvattingen. De religieuze profielen die zo worden geconstrueerd dienen vervolgens als basis voor het clusteren van landen op de vier tijdmomenten. Landen met gelijkaardige individuele religieuze profielen binnen de verschillende onderzoeksjaren worden bij eenzelfde landencluster ingedeeld. Daarmee levert dit paper een bijdrage aan een beter en genuanceerder beeld van de religieuze profielen in Europa. Latente klassen analyse biedt unieke mogelijkheden om de empirische

diversiteit in de geloofsopvattingen en religieuze praktijken in kaart te brengen. Zoals Turner (2014, 13) al aangaf ontbreekt dat in de meeste studies.

De structuur van dit artikel is als volgt. We beginnen met een discussie over de verschillende manieren om kerkelijkheid en kerksheid en geloofsopvattingen te meten. De manieren waarop deze aspecten worden gemeten leiden tot verschillen in interpretatie en conclusies met betrekking tot het secularisatieproces.

Vervolgens beargumenteren we de keuze die we hebben gemaakt voor de selectie van indicatoren om de religieuze profielen in kaart te brengen. Eens te meer wordt duidelijk dat de interpretatie van de seculariseringstrend en de conclusies met betrekking tot 'believing without belonging' sterk afhangen van de keuze van de indicatoren. In dit verband wordt gesproken van sterke en zwakke indicatoren (zie ook Voas & Crocket 2005; Aarts 2010).

Dan is de weg vrij om de resultaten van de latente klassen analyse op individueel niveau te presenteren en identificeren we de subgroepen of clusters van respondenten in de Europese landen met kwalitatief verschillende combinaties van kerkelijkheid en kerkgang en geloofsopvattingen en religiositeit. Daarna geven we een overzicht van de ontwikkelingen door de tijd van deze clusteringen en we eindigen deze explorerende studie met een discussie over de implicaties van onze bevindingen voor de nog steeds voortgaande discussie over secularisatie in Europa.

Onderzoeksgegevens

In onze analyses maken we gebruik van de vier onderzoeksgolven van de European Values Study (EVS). EVS is een grootschalig, internationaal vergelijkend onderzoeksproject naar fundamentele waarden in Europa. Het eerste onderzoek vond plaats in 1981 en de in de jaren 1990, 1999 en 2008 volgende herhalingsstudies vonden plaats in een toenemend aantal landen in Europa en daarbuiten. In de verschillende landen zijn toevalssteekproeven getrokken en zijn mensen geïnterviewd over hun opvattingen en opinies over zeer uiteenlopende zaken als arbeid en vrije tijd, religie en moraal, maatschappij en politiek, primaire relaties, huwelijk en opvoeding. In alle landen is gebruik gemaakt van identieke (vertaalde) vragenlijsten volgens strikte methodologische regels en richtlijnen. De data zijn vrij beschikbaar via het Gesis Data Archive for the Social Sciences in Keulen (zie www.europeanvaluesstudy.eu).

Onze analyses moeten beperkt blijven tot 13 landen. Omdat in 1981 'slechts' de landen van de toenmalige Europese Gemeenschap deelnamen aan het EVS

onderzoek moeten we ons noodgedwongen beperken tot het analyseren van de Europese landen die toen aan het onderzoek deelnamen. Onze analyses hebben betrekking op de volgende landen: België, Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, IJsland, Italië, Nederland, Spanje, Zweden, Noord-Ierland en Malta.

Indicatoren

Hoewel secularisatie een jarenlange trend is in Europa, betekent het niet dat alle Europese samenlevingen even sterk gesecculariseerd zijn (zie ook Bruce 2011, 22). Er zijn belangrijke verschillen in de mate waarin secularisatie zich in Europa heeft voorgedaan. De noordelijke landen zijn beduidend meer gesecculariseerd dan de zuidelijke landen waar Malta een duidelijk voorbeeld is van een weinig gesecculariseerde samenleving. Ierland is een uitzondering in het gesecculariseerde Noordwest-Europa (zie Halman, Sieben & Van Zundert 2011; Voas 2009).

De religieuze trends en de interpretaties van het verloop van het seculariseringsproces blijken echter sterk bepaald te worden door de indicatoren die worden geanalyseerd. Als op basis van kerklidmaatschap het seculiere klimaat van Europa wordt bepaald dan lijkt er van secularisatie weinig sprake. Meer dan drie van de vier Europeanen identificeert zich als lid van één van de denominaties (Halman, Sieben & Van Zundert 2011, 59, 63; Halman 2015, 35; Luijckx, Halman, Sieben, Brislinger & Quandt 2016, 245). Dat lijkt dus niet op een seculiere Europese samenleving.

Als evenwel kerkgang als indicator wordt gebruikt ontstaat een geheel ander beeld. Kerkgang zegt iets over de mate waarin mensen geïntegreerd zijn in het kerkelijke leven en religie er voor hen toe doet. Dat blijkt voor 29% van de Europeanen het geval te zijn, want dat is het percentage Europeanen dat minstens eens per maand naar de kerk zegt te gaan. Leggen we de lat wat hoger en kijken we naar wekelijkse kerkgang dan betreft het nog slechts 18% (Halman 2015, 35).

Als de mate van secularisatie van Europa dus wordt afgemeten aan de zelfidentificatie met een bepaalde religie dan zijn de Europeanen weinig gesecculariseerd; wordt het afgemeten aan de mate van religieuze integratie ofwel kerkgang, dan kan worden geconcludeerd dat Europa inderdaad sterk gesecculariseerd is. De laatste indicator kan waarschijnlijk als sterke (i.e. een meer geldige) indicator worden gezien en de eerste als zwakke (in mindere mate geldige) indicator (Voas & Crocket 2005, 15). Identificatie als kerklid betekent immers nog niet dat men ook actief lid daarvan is en regelmatig het instituut kerk bezoekt. In Noord-Europese landen is nominaal lidmaatschap gewoon

en zeggen veel mensen dat ze tot de Lutherse kerk behoren, maar de kerk blijkt van weinig belang te zijn in hun leven (Voas 2009, 14). De mensen in die landen gaan weinig of niet naar de kerk en de kerk is geen bepalende factor in hun leven. Als 'belonging' dus gemeten wordt met kerklidmaatschap zegt dat nog niet zoveel over de mate van kerkelijke binding, engagement met en actieve deelname aan het kerkelijke leven.

Eenzelfde indeling in zwakke en sterke indicatoren kan worden gemaakt waar het gaat om geloofsovertuigingen en gelovigheid. Een veel gebruikte indicator is de vraag of mensen zichzelf gelovig beschouwen of niet. Het is natuurlijk onduidelijk wat de respondenten onder gelovigheid verstaan. Het antwoord kan erop duiden dat de respondent gelooft in een persoonlijke God, maar het kan ook op iets heel anders slaan. Volgens Voas en Crocket (2005) en in navolging van hen ook Aarts (2010) is een dergelijke vraag naar of men gelovig is of niet vaag omdat het onduidelijk is waarin men gelooft, alsook weinig informatief over de mate waarin men gelooft en daarmee is het een zwakke indicator. Een sterke(re) indicator zou gevonden kunnen worden in de meer concrete geloofsopvattingen van de respondent. Die geloofsopvattingen kunnen worden afgeleid uit de vraag wat het meest met de eigen geloofsopvattingen overeenkomt, zoals bijvoorbeeld het geloof in een persoonlijke God of juist een levenskracht of geest.

In deze studie selecteren we zowel enkele zwakke als sterke indicatoren voor de twee componenten van religiositeit. Kerkelijkheid wordt gemeten met de vraag of men zich beschouwt als lid van een religieuze denominatie. Antwoordmogelijkheden zijn 'ja' en 'nee'. Religieuze integratie is verder gemeten met kerksheid. De vraag was: 'Afgezien van kerkelijke gebeurtenissen als doop, huwelijk en begrafenissen, hoe vaak gaat u naar de kerk? Meer dan eens per week, wekelijks, maandelijks, alleen met religieuze feestdagen, eens per jaar, minder vaak, of nooit'. Omdat in de eerste 3 onderzoeksjaren van EVS 8 in plaats van 7 antwoordmogelijkheden werden gegeven, wordt kerkgang tot twee categorieën beperkt: 'minstens maandelijks' versus 'minder vaak of nooit'.

Voor wat betreft de geloofsinhoudelijke indicatoren hebben we allereerst de vraag geselecteerd naar of men al dan niet gelovig is. De vraag was: 'Of u nu wel of niet naar de kerk gaat, zou u zeggen dat u gelovig bent, niet gelovig bent, of overtuigd atheïst?'. Dit is de zwakke indicator. Een sterke indicator gaat in op de geloofsinhoud en is de vraag: 'Welke van deze geloofsovertuigingen komt het meest overeen met die van uzelf? Geloof in een persoonlijke God; geloof in een levenskracht of geest; weet niet of er God of levenskracht of geest bestaat; geloof niet in God of levenskracht'. Het eerste antwoord geeft het

theïstische geloof weer; het tweede het 'ietsisme'; het derde het agnostische en het vierde lijkt het atheïstische standpunt te vertegenwoordigen, waarbij in dit geval atheïst in meer ruimere zin moet worden opgevat als niet-gelovig (zie ook Bernts & Berghuijs 2016, 64-65).

Tabel 1. Combinaties van de sterke en zwakke indicatoren van gelovigheid in Europa

	Persoonlijke God	Levenskracht of geest	Weet niet wat er van te denken	Gelooft niet in God, levensgeest of kracht	
gelovig persoon	55.8%	34.1%	8.1%	2.0%	100%
niet-gelovig persoon	13.5%	36.0%	25.6%	24.9%	100%
overtuigd atheïst	2.6%	17.8%	16.1%	63.5%	100%
	43.0%	33.7%	12.6%	10.7%	100%

Bron: EVS 2008; data zijn gewogen; exclusief Azerbeidzjan

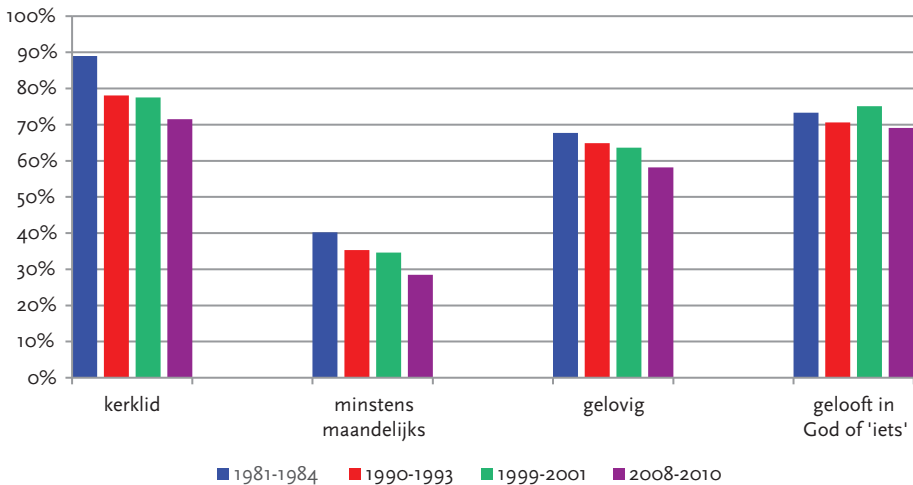
In Tabel 1 staan de mogelijke combinaties van de sterke en zwakke indicatoren voor gelovigheid. (Een overzicht waarin alle variabelen en items zijn opgenomen kan worden opgevraagd bij de auteurs, de tabel is te groot om hier te worden opgenomen). Tabel 1 maakt duidelijk dat de identificatie als gelovig persoon samen kan vallen met uiteenlopende geloofsbetekeningen. Voor de ene zichzelf gelovig noemende persoon betekent het geloof in een persoonlijke God, voor een ander dat hij of zij het eigenlijk niet zo goed weet of zelfs in het geheel niet weet in een God of transcendente kracht te geloven. Zelfs atheïsme is niet vanzelfsprekend het afwijzen van elke vorm van gelovig zijn. 18% van de ondervraagden die zeggen overtuigd atheïst te zijn, zegt te geloven in een bovennatuurlijke geest of levenskracht, en 16% van hen zegt niet te weten wat ervan te denken. Zo'n 14% van de ondervraagden die niet gelovig zegt te zijn, geeft aan te geloven in een persoonlijke God, en 36% van de niet gelovige respondenten zegt te geloven in een soort levenskracht of geest.

Door de vele betekenissen die gelovig zijn kan hebben, is het niet verwonderlijk dat 'gelovigheid' voor veel Europeanen een vaag en verwarrend onderwerp is. In het Engels wordt het woord 'fuzzy' gebruikt om deze wazige en verwarrende situatie aan te duiden (Voas 2009). Vele onverwachte combinaties blijken dus mogelijk en alleen al daarom zal het beschrijven van de Europese bevolkingen in termen van 'believing without belonging' of omgekeerd 'belonging without believing' de realiteit geweld aan doen. De werkelijkheid blijkt vele malen complexer dan met die combinatie van termen kan worden aangeduid.

Trends

Volgens onder meer Voas (2009) doet secularisatie zich in Europa voor op alle indicatoren en niet alleen voor wat betreft de dalende kerkelijke betrokkenheid en participatie. Ook de gegevens van het Europese waardenonderzoek lijken die constatering eens te meer te bevestigen. In Figuur 1 zijn de trends in Europa vanaf 1981 weergegeven met tijdsintervallen van 9 jaren. Alle religieuze indicatoren, zwak en sterk, laten dalingen zien. Wat dat betreft heeft Voas dus gelijk, maar de figuur maakt ook duidelijk dat ‘belonging’ nog immer kenmerkend is voor een overgrote meerderheid van de Europeanen. Ruim 70% van de Europeanen in 2008 geeft aan te behoren tot één van de denominaties waarmee het beeld van ‘without belonging’ toch echt gelogenstraft wordt. Het beeld van een sterk gesecculariseerd Europa moet dus worden bijgesteld lijkt ons, ondanks dat de religiositeit zowel in termen van gelovigheid als kerkelijke verbondenheid is gedaald in de laatste decennia. Immers, zo’n 70% van de Europeanen zegt in een persoonlijke God of transcendente kracht te geloven en bijna 60% zegt gelovig te zijn. Waar secularisatie zich voornamelijk lijkt te manifesteren is in de verdere daling van de kerkelijke participatie.

Figuur 1. Trends in kerklidmaatschap, kerkgang, en gelovigheid in Europa tussen 1981 en 2008

Data zijn van de European Values Study in 1981, 1990, 1999 en 2008 en betreffen alleen die landen die in alle 4 onderzoeksjaren aan het onderzoek deelnamen

Minder dan 30% van de Europeanen bezoekt regelmatig, dat wil zeggen minstens maandelijks, een kerkelijke dienst. Ook die kerkelijke participatie is in de laatste decennia gedaald, maar al in 1981, toen het eerste onderzoek van de European Values Study werd georganiseerd, ging ‘slechts’ 40% van de Europeanen regelmatig naar de kerk. Europese secularisatie doet zich dus voornamelijk voor in kerkelijke participatie en hoewel ook de gelovigheid in Europa enigszins is afgenomen moet het idee van een sterk gesecculariseerd Europa worden gerelativeerd. De religieuze situatie is veel genuanceerder dan de termen waarmee Davie die voor Europa had gedeut. Om aan de complexiteit tegemoet te komen en een genuanceerder beeld te geven van de religieuze situatie en recente ontwikkelingen daarin passen we, zoals gezegd, latente klassen analyse toe. Deze statistische techniek maakt het mogelijk om relatief homogene subgroepen van individuen en landen met een verschillend religieus profiel te onderscheiden. Voor meer gedetailleerde uitleg over deze techniek en de vele mogelijkheden ervan zoals het multi-niveau latente klassen analyse model waarmee individuen en landen in homogene groepen kunnen worden geclusterd verwijzen we naar Vermunt (2003).

Resultaten

Een eerste stap in onze analyses is het identificeren van het aantal clusters op individueel niveau per onderzoeksjaar. In tabel 2 staan de resultaten van die analyse. Die analyses wijzen uit dat we ons kunnen beperken tot 4 categorieën (latente klassen) op individueel niveau.

Een groep respondenten (groep 1) geeft aan tot een denominatie te behoren en gaat regelmatig naar de kerk. Voor wat betreft de inhoudelijke geloofsitems identificeren zij zichzelf het vaakst als gelovig en geloven daarnaast ook vaak in een persoonlijke God. Geloof in een levensgeest of kracht is lang niet zo vanzelfsprekend voor de mensen in dit cluster. Door de tijd heen blijft de inhoudelijke interpretatie van deze groep nagenoeg hetzelfde en we interpreteren deze groep als conventioneel christelijke gelovigen. Geloofsinhoud en religieuze praktijken (kerklidmaatschap en kerkgang) gaan dus nauw met elkaar samen voor deze mensen.

In groep 4 vinden we mensen die de tegenovergestelde kenmerken hebben. Zij zijn niet gelovig en kerkelijk niet-geïntegreerd en geëngageerd. Ze identificeren zich niet of nauwelijks met een denominatie en gaan vrijwel niet of nooit naar de kerk. Deze mensen hebben de grootste kans om zich atheïst

Tabel 2. Omvang (proporties) en conditionele responskansen op de indicatoren voor de 4 latente klassen, per onderzoeksjaar

Indicatoren	1981		1990		1999		2008		1981		1990		1999		2008	
	Conv	Fuzzy	Conv	Fuzzy	Conv	Fuzzy	Conv	Fuzzy	Onconv	Nietrel	Onconv	Nietrel	Onconv	Nietrel	Onconv	Nietrel
Omvang Latente Klasse	0.50	0.30	0.50	0.23	0.47	0.20	0.38	0.31	0.13	0.18	0.23	0.09	0.10	0.11	0.06	0.09
Indicatoren																
Behoort tot denominatie																
Nee	0.00	0.08	0.01	0.20	0.01	0.24	0.01	0.21	0.17	0.39	0.28	0.70	0.79	0.82	0.53	0.79
Ja	1.00	0.92	0.99	0.80	0.99	0.76	0.79	0.79	0.83	0.61	0.72	0.30	0.21	0.18	0.47	0.21
Kerkgang																
Niet of niet vaak	0.17	0.96	0.22	0.98	0.27	0.98	0.25	0.94	0.95	0.96	0.95	1.00	1.00	1.00	0.98	1.00
Minstens maandelijks	0.83	0.04	0.78	0.02	0.73	0.02	0.75	0.06	0.05	0.04	0.05	0.00	0.00	0.00	0.02	0.00
Gelovig																
Gelovig persoon	0.90	0.76	0.89	0.90	0.91	0.94	0.90	0.78	0.01	0.01	0.10	0.01	0.00	0.01	0.03	0.01
Niet gelovig persoon	0.10	0.23	0.11	0.09	0.09	0.04	0.10	0.21	0.96	0.99	0.90	0.45	0.53	0.30	0.97	0.45
Overtuigd atheïst	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.01	0.01	0.03	0.00	0.00	0.54	0.47	0.70	0.00	0.47
Aard van het geloof																
Persoonlijke God	0.72	0.19	0.73	0.24	0.77	0.21	0.74	0.25	0.06	0.05	0.13	0.02	0.01	0.01	0.06	0.02
Geest of kracht	0.22	0.55	0.21	0.51	0.19	0.59	0.21	0.55	0.26	0.41	0.46	0.18	0.16	0.15	0.34	0.18
Weet het niet	0.05	0.19	0.05	0.19	0.03	0.16	0.04	0.15	0.42	0.34	0.31	0.09	0.15	0.16	0.34	0.09
Geen God, levenskracht	0.01	0.06	0.01	0.05	0.00	0.04	0.01	0.05	0.26	0.19	0.10	0.71	0.67	0.69	0.27	0.68

te noemen en ze geloven niet in God of een levenskracht of hogere macht. Deze groep van niet-gelovige mensen neemt door de tijd heen enigszins toe.

Meer passieve gelovige mensen vinden we in groep 2. Deze mensen zijn van mening dat er 'iets' moet zijn. Ze geloven in een levensgeest of hogere macht en daarmee lijken ze te voldoen aan hetgeen Voas heeft omschreven met 'fuzzy fidelity' (Voas 2009). Zij hebben een grote kans te behoren tot een denominatie, maar gaan niet frequent naar de kerk. Na enigszins te zijn afgenomen in de jaren negentig is deze groep in 2008 weer nagenoeg van de omvang zoals die in 1981 was.

Dat brengt ons bij een derde groep, die voornamelijk bestaat uit mensen die niet alleen niet naar de kerk gaan, maar ook geen lid zijn van een denominatie. Zij beschouwen zich niet als religieus, maar desondanks zijn ze niet per sé ongelovig. Het zijn 'ietsisten' en twijfelaars, agnosten voor wat betreft hetgeen ze in geloven. Ze lijken daarmee onconventionele gelovigen die kerkelijk niet gebonden zijn. Het is deze groep van onconventioneel en kerkelijk ongebonden gelovigen die sinds 1981 iets is gegroeid.

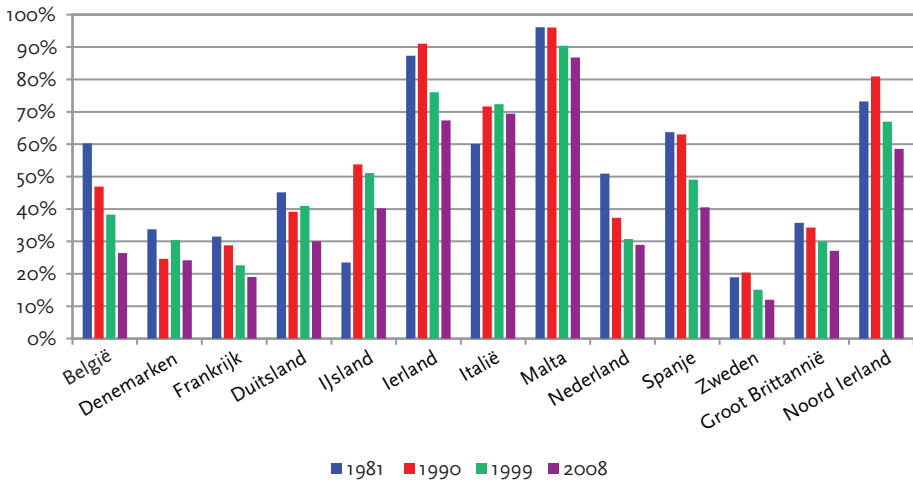
Landenprofielen en trends

We kunnen verder betekenisvolle vergelijkingen van de latente klassen tussen de vier onderzoeksmomenten maken. Ook kunnen de trends binnen landen over de tijd nader worden onderzocht en dan blijkt eens te meer de grote diversiteit in Europa. Er is niet één bepaalde trend te bespeuren die zich in alle landen manifesteert, net zo min als dat de trends zich in eenzelfde tempo voordoen. Er waren en blijven meer gesecculariseerde en minder gesecculariseerde samenlevingen en er kan niet worden gesproken van convergentie op dat vlak. Kortom, we vinden geen bewijs voor het idee dat er één uniform seculier Europa in de maak is.

In Figuur 2 zijn de trends in de afzonderlijke landen weergegeven voor wat betreft de percentages conventioneel gelovigen. In de meeste landen is een gestage afname van conventioneel christelijke gelovigen te constateren, met name in België, Frankrijk, Malta, Nederland, Spanje, Groot-Brittannië en Zweden. Minder duidelijk is het patroon in IJsland waar de toename in de jaren tachtig gevolgd wordt door een afname in de laatste twee decennia. Een meer fluctuerend patroon is zichtbaar in Denemarken, Duitsland en Italië. Voor wat betreft dat laatste land zou de toename in de jaren tachtig wellicht eenvoudigweg verklaard kunnen worden door een noodzakelijk geachte herformulering van de antwoordcategorie 'geloof in een persoonlijke God'. In

1981 was dat blijkbaar theologisch weliswaar correct geformuleerd, maar niet begrijpelijk voor niet-theologisch geschoolde Italianen. In het 1990 onderzoek is de formulering zodanig aangepast dat ook niet-theologisch geschoolde Italianen die konden begrijpen en die wijziging kan de onverwachte toename van conventioneel christelijke gelovigen in Italië verklaren.

Figuur 2. Trends in Europa: ontwikkeling in de percentages conventioneel gelovigen

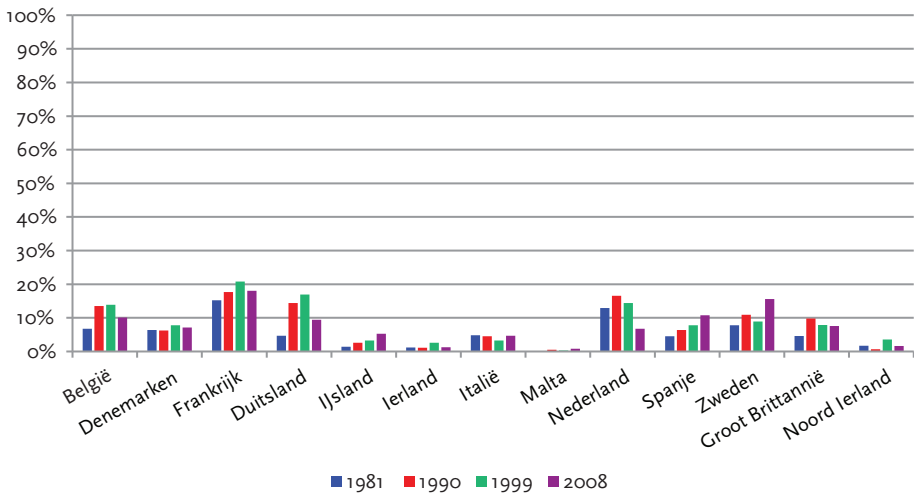

Het algemene beeld dat uit Figuur 2 naar voren komt, is toch van een verdergaande secularisatie in Europa: de aantallen conventioneel christelijke gelovigen dalen gestaag in de meeste landen. En ook nu valt weer de sterke verdeeldheid van Europa op. Ondanks een daling blijft een grote meerderheid van de inwoners van Malta conventioneel gelovig. Eenzelfde constatering gaat op voor Ierland, Noord-Ierland en Italië. In Noordwest-Europa zijn het juist veel geringere aantallen. In Zweden bijvoorbeeld, betreft het niet meer dan 12% in 2008. Maar ook in Frankrijk is het aandeel conventioneel gelovigen gedaald tot minder dan 20%. In België, Denemarken, Groot-Brittannië en Nederland gaat het om zo'n 25-30%.

De tegenovergestelde groep, die voornamelijk bestaat uit niet-gelovige mensen, is tussen 1981 en 2008 gegroeid, maar zoals in Figuur 3 duidelijk wordt, is die groei niet gestaag en de omvang is in de meeste landen erg gering. Alleen in IJsland en Spanje zien we een gestage toename van deze groep met niet-gelovige mensen; in andere landen is de trend veel grilliger. In Frankrijk

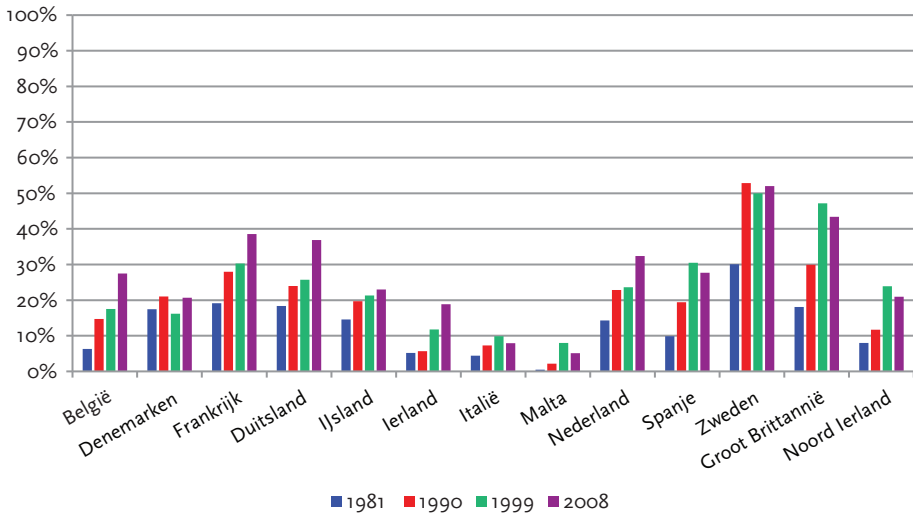
zien we een toename tot 21% in 1999 en daarna weer een daling. In Nederland betrof het 16% in 1990 en daarna daalde het aantal weer tot zo'n 6% in 2008. In Malta, Noord-Ierland en Ierland is de omvang heel erg beperkt tot zo'n 5% of minder. In Zweden is het percentage toegenomen tot 16% in 2008.

Figuur 3. Trends in Europa: ontwikkeling van de percentages niet-gelovige mensen

In Figuur 4 valt te zien dat de groep van niet-conventionele gelovigen die zich niet (erg) gebonden voelen aan een kerk het grootst was, en is, in Zweden, waar ongeveer de helft van de ondervraagden in dit cluster valt. Veel Zweden voelen zich blijkbaar nog steeds Luthers, maar voor de meeste Zweden zijn de kerk en religieus geloof niet belangrijk. In Groot-Brittannië betreft het zo'n 40% van de ondervraagden en die groep is sinds 1981 sterk toegenomen. In veel andere landen zijn ook toenames te constateren en in de meeste landen betreft het in 2008 zo'n 20 tot 30% van de ondervraagden. Italië en Malta blijken uitzonderingen, want in die landen is deze groep marginaal aanwezig.

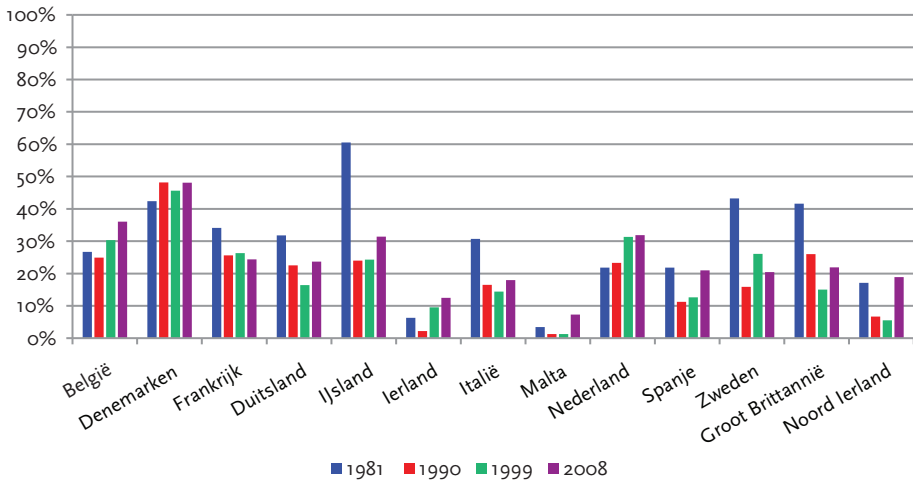
Figuur 4. Trends in Europa: ontwikkeling in de percentages niet-conventioneel gelovigen

‘Fuzzy fidelity’ blijkt het vaakst voor te komen in Denemarken. En dat was al zo in 1981, toen er ook in IJsland veel van deze gelovigen waren. Bijna de helft van de Denen blijkt een ‘fuzzy believer’. In de andere Europese landen worden veel lagere percentages gevonden. Het minst vaak komt het voor in Malta en Ierland, hoewel ook in deze twee landen deze groep van ‘fuzzy believers’ is toegenomen. In Frankrijk betreft het een, sinds 1990, nagenoeg gelijkblijvende 25%. In Duitsland zien we juist een daling sinds 1981. In 2008 betreft het zo’n kwart van de Duitsers tegen bijna een derde in 1981. In Groot-Brittannië is deze categorie vrijwel gehalveerd sinds 1981. In België en Nederland zien we deze groep toenemen vanaf 1981 en in 2008 is deze groep ‘fuzzy believers’ in deze landen groter dan in Groot-Brittannië.

Deze trends maken duidelijk dat er geen uniform patroon van religieuze verandering is in Europa. Andrew Greeley merkte dit al op in 2003: ‘a single, one directional model does not begin to cope with the variety of religious phenomena in Europe. . . . ‘secularization’ . . . is patently a useless theory because it says too much and hence fails to subsume a wide variety of interesting data’ (Greeley 2003, xi).

Figuur 5. Trends in Europa: ontwikkelingen in de percentages 'fuzzy believers'

Het clusteren van landen

Via een multi-niveau latente cluster analyse proberen we het heterogene patroon zoals dat tot nu toe gevonden is te begrijpen. Deze analyse zoekt naar clusters van landen met vergelijkbare groepen op individueel niveau of meningen daarvan. Per onderzoeksjaar wordt nagegaan hoeveel landenclusters kunnen worden onderscheiden op basis van de vier profielen die we op individueel niveau hebben onderscheiden.

De resultaten tonen voor 1981 3 groepen van landen en voor de jaren 1990, 1999 en 2008 steeds 2 groepen van landen met de vier eerder besproken categorieën op individueel niveau. 2 of 3 landengroepen geven een redelijk spaarzame beschrijving van de data op landniveau. In tabel 3 staan de resultaten.

Onderin de tabel staan de kansen op de betreffende antwoordcategorie voor de landengroepen. In 1981 blijkt dat de landen in groep 3 de grootste kans hebben dat de inwoners tot een denominatie behoren (.982), dat die minstens maandelijks een kerkdienst bijwonen (.894), zichzelf religieus noemen (.859) en dat ze geloven in een persoonlijke God (.659). De landen in deze groep kunnen derhalve als conventioneel religieus worden gelabeld; de meest kenmerkende landen van dit cluster zijn Ierland en Malta (zie tabel 4).

Tabel 3. Parameterschattingen voor de verschillende Multi-niveau Latente Klassen Cluster Modellen, per onderzoeksjaar

	1981			1990		1999		2008	
	Landen groep 1	Landen groep 2	Landen groep 3	Landen groep 1	Landen groep 2	Landen groep 1	Landen groep 2	Landen groep 1	Landen groep 2
Landen Klasse Grootte	0.452	0.381	0.167	0.679	0.321	0.679	0.321	0.679	0.321
Clusters									
'Fuzzy fidelity'	0.296	0.460	0.058	0.263	0.091	0.282	0.105	0.346	0.147
Niet-religieus persoon	0.060	0.077	0.007	0.109	0.017	0.113	0.025	0.094	0.018
Onconventionele gelovige die niet naar kerk gaat	0.144	0.306	0.044	0.261	0.069	0.263	0.096	0.266	0.090
Conventionele christelijke gelovige	0.500	0.157	0.891	0.367	0.823	0.342	0.775	0.294	0.745
Indicatoren									
Behoort tot denominatie									
Nee	0.086	0.132	0.018	0.248	0.062	0.251	0.081	0.331	0.112
Ja	0.914	0.868	0.982	0.752	0.938	0.750	0.919	0.669	0.888
Kerkgang									
Niet of niet vaak	0.492	0.827	0.106	0.707	0.355	0.738	0.417	0.790	0.482
Minstens maandelijks	0.508	0.173	0.894	0.293	0.645	0.262	0.583	0.210	0.519
Gelovig									
Gelovig persoon	0.726	0.569	0.859	0.572	0.827	0.562	0.804	0.519	0.757
Niet gelovig persoon	0.233	0.379	0.136	0.368	0.164	0.369	0.181	0.380	0.222
Overtuigd atheïst	0.041	0.052	0.005	0.060	0.010	0.070	0.015	0.102	0.021
Aard van geloof									
Persoonlijke God	0.473	0.293	0.659	0.332	0.658	0.339	0.653	0.266	0.610
Kracht of geest	0.309	0.368	0.249	0.348	0.226	0.375	0.236	0.375	0.249
Weet het niet	0.126	0.198	0.067	0.175	0.084	0.155	0.074	0.174	0.082
Geen God of levenskracht	0.092	0.141	0.026	0.145	0.033	0.132	0.037	0.186	0.059

Tabel 4. Overzicht van landen die behoren tot een bepaald landencluster, per onderzoeksjaar

Onderzoeksjaar	Landen clusters		
	1	2	3
1981	België, Duitsland, Italië, Nederland, Spanje, Noord-Ierland	Denemarken, Frankrijk, IJsland, Zweden, Groot-Brittannië	Ierland, Malta
1990	België, Duitsland, Italië, Nederland, Spanje, Noord-Ierland, Denemarken, Frankrijk, IJsland, Zweden, Groot-Brittannië		Ierland, Italië, Malta
1999	België, Duitsland, Italië, Nederland, Spanje, Noord-Ierland, Denemarken, Frankrijk, IJsland, Zweden, Groot-Brittannië		Ierland, Italië, Malta
2008	België, Duitsland, Italië, Nederland, Spanje, Noord-Ierland, Denemarken, Frankrijk, IJsland, Zweden, Groot-Brittannië		Ierland, Italië, Malta

De eerste groep van landen kenmerkt zich door bevolkingen die ietwat minder kans hebben tot een denominatie te behoren (.914) dan de inwoners van de landen die tot landengroep 3 behoren. De kans dat de mensen in de landen van de eerste groep minstens maandelijks een kerkdienst bijwonen is ongeveer 50%. Verder is de kans dat de mensen in deze landen in 1981 zich gelovig noemen wat lager (.762) en nog lager is de kans dat ze geloven in een persoonlijke God (.473). Landen die tot deze groep behoren in 1981 zijn België, Duitsland, Italië, Nederland, Spanje en Noord-Ierland.

De bevolkingen van de landen in groep 2 hebben de minste kansen te kiezen voor de geselecteerde traditioneel religieuze antwoorden. De landen die tot deze meest seculiere landengroep gerekend kunnen worden zijn Denemarken, Frankrijk, IJsland, Zweden en Groot-Brittannië.

In 1981 blijken de bewoners van de landen in landengroep 3 conventioneel gelovig te zijn (.891). In landengroep 1 betreft het ongeveer de helft van de bevolking die als zodanig gekwalificeerd kan worden, maar in die landen is er ook een substantieel aandeel van de bevolking die tot de zogenaamde ‘fuzzy fidelity’ groep behoort (.296) en wat minder tot de groep van onconventioneel gelovigen die niet tot een kerk behoren (.144). Inwoners van landen uit landengroep 2 behoren relatief vaker tot de ‘fuzzy believers’ of tot de onconventioneel gelovigen die kerkelijk ongebonden zijn.

Vanaf 1990 komen de clusters 1 en 2 samen en blijkt Italië zich af te splitsen van de grotere groep en meer overeenkomsten te vertonen met conventioneel religieuze landen (zie Tabel 4). Een duidelijk onderscheid doet zich voor tussen een kleine groep landen met voornamelijk conventioneel gelovigen zoals Italië, Malta en Ierland en een grotere groep landen met een mix van zogenaamde ‘fuzzy believers’, onconventionele gelovigen (die niet kerkelijk gebonden zijn) en conventionele gelovigen.

Door de tijd heen blijken de groepen niet-gelovigen, onconventioneel gelovigen en kerkelijk ongebondenen relatief stabiel, terwijl de kans dat mensen behoren tot de ‘fuzzy fidelity’ groep toeneemt, zoals het er naar uitziet ten koste van conventioneel christelijk gelovige personen.

Conclusie en discussie

In dit artikel hebben we de gevleugelde uitdrukking van Davie (1994) om de religieuze situatie in Europa te duiden nader bekeken en empirisch onderzocht. Met de uitdrukking ‘belief without belonging’ trachtte zij de ontstane situatie in menig Europees land te beschrijven. Immers veel Europeanen hebben zich losgemaakt van de kerken en het kerkelijke leven, maar voor heel veel mensen betekent dat niet dat ze ook ongelovig of atheïst zijn geworden. Het empirische ‘bewijs’ voor die stelling wordt veelal gevonden in het percentage mensen dat nog naar de kerk gaat en/of zich nog rekent tot een van de kerken (denominaties) en de mate waarin mensen aangeven dat ze religieus zijn.

In deze bijdrage aan die discussie hebben wij ook meer geloofsinhoudelijke aspecten meegenomen in onze analyses en hebben we een veel geavanceerdere analysetechniek gebruikt dan een ‘simplele’ kruistabel die vaak op basis van kerklidmaatschap en gelovig zijn wordt gemaakt.

Uit de beschrijvende analyses blijkt dat het idee dat secularisatie in Europa voornamelijk of alleen het kerkelijke instituut en de kerkelijke binding van mensen betreft, maar geen afname van de gelovigheid, niet kan worden geverifieerd met de onderzoeksgegevens van de European Values Study. De resultaten van de studie laten zien dat tussen 1981, toen de eerste dataverzameling plaatsvond in een groot aantal landen in Europa, en 2008, toen de voorlopig laatste en meest recente dataverzameling in alle 45 Europese landen plaatsvond, er een gestage daling kan worden geconstateerd, niet alleen in de mate van kerkelijke binding, maar ook in gelovigheid. Daarmee worden de studies van Voas en Bruce dus bevestigd en Davie’s ‘belief without belonging’ these niet. Er blijkt sprake van een afname in alle religieuze indicatoren.

Secularisatie mag dan wel als een voornamelijk Europees fenomeen worden gezien – en wanneer de religieuze situatie in Europa met die van de rest van de wereld wordt vergeleken lijkt een dergelijke conclusie zeker gerechtvaardigd – het betekent niet dat secularisatie in Europa een uniform proces van sociale verandering is. Er zijn behoorlijke verschillen in de mate waarin Europese landen zijn gesecculariseerd. Inwoners van Italië, Malta en Ierland zijn, niet onverwacht natuurlijk, veel religieuzer gebleven dan de rest van Europa, hoewel ook in Ierland recentelijk secularisatietendensen zijn waar te nemen. De Scandinavische landen zijn duidelijk het verst gevorderd voor wat betreft secularisatie.

In dit artikel zijn we op zoek gegaan naar een latente structuur in religieuze geloofsantwoorden en religieuze gedragingen van mensen. De latente klassen cluster analyse toonde 4 onderscheidbare religieuze profielen in Europa in 1981, 1990, 1999 en 2008. Deze empirische analyses wijzen uit dat het door Davie beschreven fenomeen van ‘believing without belonging’ bestaat in Europa. Maar het fenomeen behoeft wel enige nuancering, want ‘without belonging’ verwijst voornamelijk naar het niet naar de kerk gaan en niet zozeer naar het niet (meer) behoren tot een denominatie, en ‘believing’ betekent niet zozeer traditioneel conventionele gelovigheid, maar meer eigentijdse onconventionele gelovigheid.

Hoewel Voas’ conclusie dat secularisatie zich manifesteert in alle zogenaamde religieuze indicatoren bevestigd kan worden, is vooral de afname van het kerkbezoek groot. Ook zien we een gestage daling in het traditionele godsgeloof (persoonlijke God) ten gunste van een minder traditioneel geloof in een soort levensgeest of kracht.

De categorie niet-gelovigen die kerkelijk ongebonden zijn is duidelijk aan het groeien. En ook dat bevestigt hetgeen Voas reeds in 2009 constateerde. Hij identificeerde een grote groep van ‘fuzzy believers’, waarmee hij doelde op de groeiende groep mensen die wel loyaal is gebleven aan een bepaalde denominatie, maar daar op een meer vrijblijvende manier aan verbonden is. Het aantal mensen dat als zodanig kan worden gekenmerkt is vrijwel stabiel en betreft zo’n 30%. Tussen 1981 en 1999 zien we wel een daling, maar daarna is er weer sprake van een toename tot nagenoeg hetzelfde niveau als in 1981.

De categorie niet-conventionele gelovigen is wel aan het groeien in Europa, maar het Europese profiel is erg gevarieerd. Er is niet sprake van een uniforme ontwikkeling in de richting van een gesecculariseerde samenleving, zoals ook onder meer Turner (2014) en eerder al Greeley (2003), en anderen (Draulans & Halman 2005; Halman & Draulans 2006; Voas 2009) constateerden. Deze ideeën van een Europese religieuze lappendeken (patchwork) worden dus weer bevestigd.

We zijn ons ervan bewust dat onze analyses betrekking hebben op een beperkt aantal landen. Daarom kunnen we natuurlijk niet al te vergaande conclusies trekken uit onze analyses. Maar zij lijken wel duidelijk te maken dat hoewel ‘believing without belonging’ lijkt voor te komen in Europa, de werkelijke religieuze situatie vele malen gecompliceerder is dan met deze enkele term beschreven kan worden. Op individueel niveau blijkt er nogal wat variatie te zijn, maar over de tijd heen en op landenniveau blijkt er sprake van meer stabiliteit. We bedoelen hiermee dat binnen de afzonderlijke landen de religieuze compositie relatief veel variatie laat zien (i.e. de 4 clusters), maar dat deze binnenlandse compositieverschillen toch erg veel op elkaar lijken wanneer de landen als het ware naast elkaar worden gelegd; dan vinden we slechts twee afzonderlijke clusters van landen, waarbij elk landencluster gekarakteriseerd wordt in termen van de overeenkomstigheid qua religieuze compositie die ook door de tijd heen blijkbaar niet aan sterke veranderingen onderhevig is geweest.

De vastgestelde patronen van diversiteit (binnen landen), maar ook van relatieve homogeniteit en stabiliteit (tussen landen en door de tijd heen) nopen tot theoretische reflectie over waar die verschillen en overeenkomsten tussen en binnen landen aan toegeschreven kunnen worden. De grote theorieën zoals secularisatie, individualisering en modernisering zijn niet erg bruikbaar om het sterk gevarieerde religieuze patroon in Europa te kunnen begrijpen. Wat dat betreft moet er dus nog veel (theoretisch) werk worden verricht.

Literatuur

Aarts, O. (2010),

Religious Diversity and Religious Involvement: A study of religious markets in Western societies at the end of the twentieth century, Nijmegen: Radboud University.

Bernts, T. & J. Berghuis (2016),

God in Nederland. 1966-2015, Utrecht: Ten Have.

Bruce, S. (2011),

Secularization, Oxford: Oxford University Press.

Davie, G. (1994),

Religion in Britain since 1945. Believing Without Belonging, Oxford: Blackwell.

Draulans, V. & L. Halman (2005),

Mapping contemporary Europe's moral and religious moral landscape: An analysis based on the most recent European values study data, in: *Journal of Contemporary Religion*, 20 (2), 179-193.

- Greeley, A. (2003),
Religion in Europe at the End of the Second Millennium, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- EVS. (2011),
European Values Study Longitudinal Data File 1981-2008 (EVS 1981-2008).
- Hagenaars, J., L. Halman & G. Moors (2003),
 Exploring Europe's basic values map, in: Arts, W., J. Hagenaars & L. Halman (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity*, Leiden: Brill, 23- 58.
- Halman, L. (2015),
 Patterns of European religious life, in: Hellemans, S. & P. Jonkers (eds.), *A Catholic Minority Church in a World of Seekers*, Washington DC: The Council for Research in Values and Philosophy, 21-70.
- Halman, L. & V. Draulans (2006),
 How secular is Europe?, in: *British Journal of Sociology*, 57 (2), 263-288.
- Halman, L., I. Sieben & M. van Zundert (2011),
Atlas of European Values. Trends and Traditions at the Turn of the Century, Leiden: Brill.
- Hart, J. de (2014),
Geloven binnen en buiten verband, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Luijkx, R., L. Halman, I. Sieben, E. Brislinger & M. Quandt (2016) (forthcoming).
European Values in Numbers. Trends and Traditions at the Turn of the Century, Leiden: Brill.
- Storm, I. (2016),
 Morality in Context: A Multilevel Analysis of the Relationship between Religion and Values in Europe, in: *Politics and Religion*, 9 (1), 111-138.
- Turner, B. S. (2014),
 Religion and contemporary sociological theories, in: *Current Sociology Review*, 1-18.
- Vermunt, J. K. (2003),
 Multilevel latent Class Models, in: *Sociological Methodology*, 33 (1), 213-239.
- Voas, D. (2009),
 The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe, in: *European Sociological Review*, 25 (2), 155-168.
- Voas, D. & A. Crockett (2005),
 Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging, in: *Sociology*, 39 (1), 11-28.
- Wilson, B. (1982),
Religion in Sociological Perspective, Oxford: Oxford University Press.